

РОЛЬ УКРАЇНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1735 – 1739 років

У статті розкриваються особливості забезпечення Україною російської армії провіантом, волами, кіньми, підводами та іншим.

Ключові слова: російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр., українське населення, армія, забезпечення.

Загострення суперечностей між Російською і Османською імперіями призвело до війни 1735 – 1739 рр. Вона не принесла Росії бажаних результатів, забрала життя понад 100000 людей і коштувала мільйони карбованців¹. Однією з головних причин значних людських та матеріальних втрат була неуккомплектованість російської армії всім необхідним. У статті зроблена спроба розкрити особливості забезпечення Україною російської армії рекрутами, провіантом, волами, кіньми, підводами та іншим, на прикладі військової компанії 1738 р.

Проблема забезпечення Україною російської армії відноситься до числа актуальних і недостатньо вивчених. Вітчизняні історики В.О.Барвінський, В.О.Романовський, О.І.Герзій і В.М.Мордвінцев торкалися її в контексті виконання населенням Лівобережної України державних податків та повинностей, а російські Л.Г.Безкровний, О.Б.Широкорад та інші – військової історії. Матеріали з фондів архівів України та Російської Федерації, опубліковані документи і матеріали, як-то укази і постанови державних органів, доповіді генерал-фельдмаршала та головнокомандуючого Дніпровською армією Б.К.Мініха імператриці Анні Іванівні, свідчення сучасників і безпосередніх учасників війни 1735 – 1739 рр. дали змогу більш повно висвітлити окремі аспекти проблеми і стали основою для написання статі.

Незважаючи на всі постанови Анни Іванівни, Кабінету міністрів, Військової колегії та інших державних органів Дніпровська і Донська армії під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. відчували гостру нестачу рекрутів, грошей, продовольства, амуніції, коней тощо. Виключенням не була і військова компанія 1738 р.². Так, Донська армія не змогла вчасно виступити в похід, бо не була забезпечена всім необхідним. Навіть уже після початку маршу її головнокомандуючий П.П. Лассі повідомляв про те, що "в команде его в деньгах великий недостаток; артиллерии и ее припасов тако мундирных и амуничных вещей много числа не привезено и умедлено; рекрутов и лошадей (було приведено 11986 коней, а 7442 ще знаходилися в дорозі – С.І.) для укомплектования в некоторые полки не приведено"³. Тільки у одній із понад тридцяти провінцій Російської імперії – В'ятській, недоїмка подушного податку за період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. становила 90857 крб. 87 коп.⁴.

Відповідно до плану військової кампанії 1738 р., до Криму вирушили дві російські армії: Дніпровська армія, під керівництвом генерал-фельдмаршала Б.К.Мініха, чисельністю 94781 чоловік регулярного і 13500 чоловік нерегулярного війська і Донська, на чолі з генерал-фельдмаршалом П.П.Лассі у складі 40881 чоловік регулярного і 25000 чоловік нерегулярного війська.⁵ Це було близько 56 – 66 % її складу відповідно до штатів військового часу (за даними Л.Г. Безкровного російська армія відповідно до штатів 1734 р. під час війни мала складатися з 205549 чоловік, а сучасника подій К.Р.Бйорка відповідно до штатів 1732 р. – 242182 чоловік)⁶.

Для комплектування обох армій людьми, 19 вересня 1737 р. був оголошений рекрутський набір у розмірі 1 рекрут від 98 осіб податкового подушним податком населення Російської

імперії, окрім жителів Сибірської губернії, однодворців і "ратных людей прежней службы" Воронежської, Київської, Казанської та Астраханської губерній, слобод, приписаних до катеринбурзьких заводів, тульських і сестрорецьких зброярів, селян заводів братів-промисловців Демидових, які знали ремесла. Того ж року був проведений позачерговий набір в армію всіх придатних до військової служби "синодальных, архиерейских, детей боярских и слуг монастырских, и священнических, и церковных причетнических детей, також найденных в Москве разночинцев", які не сплачували подушний та деякі інші податки, не виконували ряд повинностей⁷. Новобранці мали бути людьми "крепкими и здоровыми, и в службу годными" у віці від 15 до 30 років, на зріст – 151 см. і вище⁸. Община за власні кошти купувала для них одяг і взуття (каптан серм'ятний, шубу, шапку, рукавиці, дві сорочки, підштанки і штани серм'ятні чи шкіряні, панчохи, одну пару упок чи черевиків), надавала підводи для проїзду до місць збору рекрутів у повітових і губернських містах, продовольство на перший місяць військової служби, а також 50 коп. чи 1 крб. кожному⁹. За даними Л.Г.Безкровного, під час рекрутського набору 1737 р. разом з "доїмочними" рекрутами було взято до російської армії 48960 чоловік¹⁰.

Зважаючи на те, що військова служба була по життєвою, високу смертність під час військових конфліктів, поневіряння (утиски офіцерів, погане забезпечення провіантом, амуніцією, житлом тощо), рекрути за першої ж ліпшої нагоди намагалися дезертирувати. Вони втікали на територію Речі Посполитої, а потім мовою документа: "шатаютца в великороссийских и малороссийских городах, селах и деревнях или в прежние своих жилищах у помещиков своих пропитаются". Тому рядом указів населенню України, як і загалом Російської імперії заборонили надавати будь-яку допомогу дезертирам, ловити їх і передавати державним органам¹¹. Наприклад, якщо господар хоча б на день рекрутові-втікачеві надавав прихисток, то з цього дому брали одноразово вдвічі більше осіб у російську армію, а решту дорослих як чоловіків, так і жінок "били кнутом без пощады"¹².

Щоб зупинити масові втечі від російської армії під час військової компанії 1738 р., рекрутам і погоничам (останні були переважно з Гетьманщини) було заборонено залишати межі табору, організовано польову варту та запроваджено покарання у вигляді смертної кари за дезертирство. Незважаючи на всі перестороги, втечі були масовим явищем. Так тільки 28 серпня 1738 р. з Дніпровської армії втекло 27 чоловік¹³. За наказом Б.К.Мініха, навіть були запроваджені винагорода у розмірі 2 крб. за приведеного дезертира, штрафи для офіцерів, чиї рядові втекли, переключки солдат по списках у межах рот декілька разів на день¹⁴.

Російська влада, використовуючи принцип "батога і пряника", намагалася повернути рекрутів-втікачів до армії. Наприклад, указом 1735 р. їм гарантували у разі добровільної явки до війська, придатних до військової служби без будь-яких покарань розписати в полки, а непридатних – відпустити додому. Якщо ж дезертирів ловили, то били батогами і відправляли на довічну роботу на заводи до Сибіру або карали шпіцрутенами 3 – 5 раз, у залежності від кількості попередніх втеч. Указами неодноразово були продовжені кінцеві терміни добровільної явки рекрутів-втікачів до армії¹⁵.

Російська армія потребувала великої кількості провіанту на час військових компаній, який вона брала з собою в похід до Криму. Досить часто виникали перебої у постачанні продовольством, тому і рядові, і навіть офіцери харчувалися погано. На час із середини квітня до початку грудня 1738 р. (запланована тривалість військової компанії) Дніпровській армії було потрібно 248833 $\frac{1}{4}$ кулів борошна, 15326 кулів круп і 39092 пудів солі, а Донській з 1 квітня до 1 вересня 1738 р. – 48342 четверті 4 четверика борошна, 3021 четверть 3 $\frac{1}{4}$ четверика круп, 9668 $\frac{1}{2}$ пуда солі, і для обох армій 380 бочок вина¹⁶. З 1737 р. загальне керівництво по збору провіанту з населення, купівлі і доставці його до армії здійснював генерал-крігс-комісар князь М.Ю.Трубецької¹⁷.

Головним джерелом забезпечення російської армії провіантом були збір хліба з населення Белгородської і Воронежської губерній, Лівобережної і Слобідської України, а також державна закупівля. Російська держава віддавала перевагу першому варіанту, оскільки вона часто не мала грошей та й купці завищували ціни. Наприклад, у 1737 р. у середньому четверть круп на базарі коштувала 1,5 – 1,6 крб., а скарбниця через зловживання чиновників, спекуляцію купців купувала їх по 2,33 крб. за четверть¹⁸. 13 жовтня 1737 р. був виданий указ про збір провіанту з оподаткованого подушним податком населення Воронежської і Белгородської губерній, окрім

купців і однодворців. Жителі Орловської і Севської провінцій мали здати 4 четверика борошна, ½ четверика круп, 3 четверика вівса з одної особи в найближчі магазини, а з Воронежської, Єлецької, Тамбовської і Шацької провінцій – 2 четверика борошна, ½ четверика круп, 2 четверика вівса¹⁹. Населення здавало хліб по фіксованій державою ціні, зазвичай нижче ринкової, гроші ж їм зараховували до подушного податку 1738 р. Податкове населення не могло повністю забезпечити російську армію провіантом, з року в рік зростала заборгованість по поставках хліба. Проте нестача припасів виникала і через недбальство чиновників. Так, у Усть-Хоперській фортеці значна кількість провіанту зіпсувалася через те, що його розмістили у вологому місці²⁰.

Значним споживачем хліба були уральні підприємства. Вони платили за зерно більше ніж держава, перевозили його самостійно, тому населення більш охоче продавало хліб їм, ніж державі. Тому у 1738 р. у Воронежській і Белгородській губерніях, Лівобережній і Слобідській Україні було заборонено уральництво до того часу, поки "в здешних магазинах провіанта довольно и в пропитании армии немалой нужды не будет, и определенной до зимы доимочный провиант в магазины поставят сполна"²¹. Проте досить скоро заборона була знята у зв'язку із значним зменшенням надходжень до скарбниці від монопольного продажу алкоголю державою²².

Залишається невідомою загальна кількість коней в російській армії, але безсумнівно це були десятки, а то й стони тисяч. Основним джерелом забезпечення російської армії кіннями були загальні набори з населення, і лише незначною мірою – кінні заводи. Указом від 1 листопада 1737 р. купці і селяни Російської імперії, окрім Сибірської, Архангелогородської губерній та українських однодворців, мали здати 1 коня від 284, а російські поміщики, які володіли українськими селами – від 253 податкових осіб. Державою були визначені мінімальна і максимальна вартість коня, вони відповідно становили 8 і 12 крб. у залежності від його якості, регіональних цін тощо. Гроші за коней зараховували населенню до подушного податку 1738 р. Згодом таку практику припинили, оскільки зріс дефіцит бюджету²³. Також у церковних установах і духовних осіб, які мали кінні заводи взяли безкоштовно кожного четвертого коня²⁴. Того ж року для 20 ландміліцьких полків з українських однодворців зібрали 6000 коней у пропорції 1 кінь від 50 осіб.²⁵

Під час військової компанії 1738 р., як і війни загалом, для перевезення боєприпасів, амуніції, провіанту російської армії була потрібна велика кількість підвод, волів і погоничів. Більшість із них взяли з Гетьманщини, частково Слобожанщини. У 1738 р. у населення лівобережних полків взяли безкоштовно і купили 50093 волів, 23000 з яких призначалися Дніпровській армії і 120000 – Донській²⁶. Російський уряд мав намір "дабы у обывателей нужное число волон для пашни оставлено было" виділити 300000 крб. голові Правління гетьманського уряду князю І.Ф.Барятинському для купівлі волів. Проте зазвичай замість грошей жителі отримували від військових і чиновників квитанції, по яким держава обіцяла згодом заплатити гроші або повернути воли натурою²⁷.

Багатьма указами українському населенню обіцяли "достойную заплату со всеми без всякого удержания произвести немедленно" за взяті для російської армії провіант, фураж, воли тощо²⁸. Йому ж залишалось "по всяким службам охотнейше и ревностнейше быть" і чекати завершення війни, яка принесе "тишину, ... благоспокойство и благополучие"²⁹.

Становище українського населення ускладнювали не тільки величезні побори на користь російської армії, але й утиски з її боку. Незважаючи на те, що указами категорично заборонялося офіцерам і рядовим російської армії відбирати у цивільного населення провіант, фураж, підводи тощо, знущатися над ним³⁰, грабунки, а інколи і фізичні розправи були частими явищами. Наприклад, стан України під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. показано в указі Анни Іванівни 1740 р.: "... в наших слободских полках и в Малоросии разных чинов люди, как обретающиеся там, при командах и у дел, так и проезжающие многие не только с мундиром, амунициею, и с прочими военными и другими нашими припасами, но и с партикулярными своими обозами, и едя поступают с тамошними жителями бессовестно, и несмотря на запреты, столь многие наши указы, чинят всякие обиды, и разорения, берут нагло подводы, без подорожных и без платежа прогонов, и харч всякий и фураж безденежно, и многих невинных людей напрасно бьют, и увечат жестокими побоями, а некоторые нападками своими, и взятки берут деньгами, вещами, лошадьми и скотом... насилием своим отнимают хутора, земли,

грунты, мельницы, леса, рыбные ловли, и прочие угодия, и заводы не только владельческие, но и церковные, и монастырские, и вымогают у людей, как-то у вдов и сирот и у прочих, крепости на те их имена на свои и на посторонние имена, и совсем оных в крайнее разорения приводят..."³¹.

Жорстоке ставлення військових до місцевих жителів яскраво ілюструє справа сержанта Нарвського піхотного полку В.Семенова. У 1739 р. він разом з солдатами вчинив наїзд на монастирський хутір Годуновку Яготинської сотні: "...перво трое коней будто в подводу взял и невозвратил, а другое в тот же хутор набегши с десятью человеками взяли волов шесть, втретье набегши с двадцатью человеками с списками, цепами, и копиями розбойнечески, взял тамошнего городничего Годуновского Гедеона, за волосы драл, по щекам и бокам куллачем и палкою нещадно бил и поставил на карауле десять человек, и солдата, чтоб он городничий с хутора не убежал, а войта де тамошнего киями до полусмерти прибил, и служителей всех с двора порозганял"³².

Значне вилучення в українського населення провіанту та фуражу, волів і коней, підвод з погоничами тощо призвело до занепаду господарства і масових втеч жителів закордон. Найбільше ж постраждала територія Гетьманщини. Генеральна військова канцелярія неодноразово заявляла про те, що регіон не може виконувати поставки припасів для російської армії у повному обсязі³³. Весною 1738 р. становище ускладнилося настільки, що влада була змушена видати населенню з військових магазинів зерно для сівби³⁴. Представники російської влади в Україні, на чолі з О.І.Румянцевим мали стежити щоб місцеві жителі "земли свои не запуская отнюдь в пустоту, все пахали и хлеб сеяли, також и сено заготовливали сколько возможно более... и за границу не разбегались"³⁵. Для попередження втеч населення до Речі Посполитої були посилені форпости на Дніпрі, але це було марно³⁶.

Восени 1738 р. жителів Гетьманщини та Слобожанщини спіткало нове лихо, російська армія з Криму принесла чуму. Проте завдяки запровадженню карантину у місцях поширення хвороби, як-то Переяславському полку, і смертної кари за втечу із карантинних зон масового поширення хвороби вдалося уникнути³⁷.

Отже, основний тягар забезпечення російської армії під час військової компанії 1738 р., як і загалом війни 1735 – 1739 рр., ліг на плечі українського населення. Воно забезпечувало її провіантом, фуражем, підводами, погоничами тощо. Масове залучення населення регіону до перевезення вантажів російської армії, вилучення різноманітних припасів для потреб війська, призвели до занепаду сільського господарства, зумовили масові втечі населення.

¹ Широкоград А.Б. Тысячелетняя битва за Царьград. – М., 2005. – С. 154.

² Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). – Ф. 393. – Оп.4. – Спр.1. – Арк. 10 – 15; Там само. – Спр. 10. – Ч. 1. – Арк. 19, 39.

³ РДВІА. – Ф. 20. – Оп. 1/47. – Спр. 70. – Арк. 39 – 40; Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 7. (Январь – июнь 1738 г.) // Сборник Русского Исторического общества (далі Сборник РИО). – Т. 120. – Юрьев, 1905. – С. 323, 362.

⁴ РДВІА. – Ф. 393. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 10 – 15.

⁵ РДВІА. – Ф. 20. – Оп. 1/47. – Спр. 70. – Арк. 14 – 14 зв.; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 17 зв. – 19 зв.

⁶ Берк К.Р. Путевые записки о России // Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. – СПб., 1998. – С. 249 – 250; Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки). – М., 1958. – С. 55.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – Т. 10 (1737 – 1739 гг.). – СПб., 1830. – С. 18 – 19 (№ 7158), 257 – 258 (№ 7364), 274 – 280 (№ 7378), 303 – 304 (№ 7389), 438 (№ 7531).

⁸ ПСЗ. – Т. 9 (1733 – 1736 гг.). – СПб., 1830. – С. 915 (№ 7046); Там само. – Т. 10 (1737 – 1739 гг.). – СПб., 1830. – С. 275 (№ 7378), 370 – 371 (№ 7464), 548 (№ 7610), 832 (№ 7872); Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 7. (Январь – июнь 1738 г.) // Сборник РИО. – Т. 120. – Юрьев, 1905. – С. 492.

⁹ ПСЗ. – Т.9 (1733 – 1736 гг.). – СПб., 1830. – С. 917 (№ 7046); Там само. – Т. 10 (1737 – 1739 гг.). – СПб., 1830. – С. 277 (№ 7378), 549 – 550 (№ 7610), 832, 836 (№ 7872); Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 6 (1737 г.) // Сборник РИО. – Т.117. – Юрьев, 1904. – С. 492.

¹⁰ Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. (Очерки). – М., 1958. – С. 34.

- ¹¹ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 1, 6.
- ¹² Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 8. (Июль – декабрь 1738 г.) // Сборник РИО. – Т. 124. – Юрьев, 1906. – С. 119.
- ¹³ Всеподданнейшие донесения гр. Миниха. – Ч. 1. Донесения 1736 и 1737 годов // Сборник военно-исторических материалов (далі Сборник ВИМ). – Вып.10. – СПб., 1897. – С. 301 – 302.
- ¹⁴ Всеподданнейшие донесения гр. Миниха. – Ч.1. Донесения 1736 и 1737 годов // Сборник ВИМ. – Вып.10. – СПб., 1897. – С. 124 – 125, 248 – 249.
- ¹⁵ Відділ колекцій Державної публічної історичної бібліотеки Росії. – Спр. 8663. – Арк. 1; Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т.4 (1735 г.) // Сборник Русского императорского общества (далі Сборник РИО). – Т. 111. – Юрьев, 1901. – С. 492 – 493.
- ¹⁶ РДВІА. – Ф. 20. – Оп. 1/47. – Спр. 70. – Арк. 17 – 18, 21.
- ¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф. 8. – Спр. 1466. – Арк. 1.
- ¹⁸ Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 6 (1737 г.) // Сборник РИО. – Т.117. – Юрьев, 1904. – С. 612.
- ¹⁹ Там само. – С. 612 – 613, 743 – 747.
- ²⁰ Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 7. (Январь – июнь 1738 г.) // Сборник РИО. – Т. 120. – Юрьев, 1905. – С. 443.
- ²¹ ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 570. – Арк. 269; ПСЗ. – Т. 10 (1737 – 1739 гг.). – СПб., 1830. – С. 486 – 487 (№ 7569).
- ²² ІР НБУ. – Ф. 29. – Спр. 2. – Арк. 94.
- ²³ ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 585. – Арк. 67 – 68; Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 8 (Июль – декабрь 1738 г.) // Сборник РИО. – Т. 124. – Юрьев, 1906. – С. 314 – 315.
- ²⁴ ПСЗ. – Т. 10 (1737 – 1739 гг.). – СПб., 1830. – С. 333 – 338 (№ 7424).
- ²⁵ Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 8. (Июль – декабрь 1738 г.) // Сборник РИО. – Т. 124. – Юрьев, 1906. – С. 120 – 121.
- ²⁶ ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 229/97. – Арк. 192 – 192 зв.; РДВІА. – Ф.20. – Оп.1/47. – Спр. 70. – Арк. 22 – 22 зв.
- ²⁷ Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 7. (Январь – июнь 1738 г.) // Сборник РИО. – Т. 120. – Юрьев, 1905. – С. 26 – 27, 43 – 44.
- ²⁸ ІР НБУ. – Ф. 30. – Спр. 77. – Арк. 56 – 57.
- ²⁹ ІР НБУ. – Ф. 30. – Спр. 77. – Арк. 55.
- ³⁰ ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 175м/205. – Арк. 17.
- ³¹ ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 229/97. – Арк. 198 – 198 зв.
- ³² ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 1 – 15.
- ³³ ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 2229 – 2269. – Арк. 15.
- ³⁴ Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т.7. (Январь – июнь 1738 г.) // Сборник РИО. – Т. 120. – Юрьев, 1905. – С. 411 – 413.
- ³⁵ ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 2229 – 2269. – Арк. 13 – 14; Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. – Т. 7 (Январь – июнь 1738 г.) // Сборник РИО. – Т. 120. – Юрьев, 1905. – С. 331 – 333.
- ³⁶ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 1, 6; Там само. – Спр. 139. – Арк. 4 – 4 зв., 10 – 14.
- ³⁷ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1501. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 1; Там само. – Спр. 50. – Арк. 2 – 2 зв., 3; Там само. – Спр. 51. – Арк. 3 – 3 зв.

В статье раскрываются особенности обеспечения Украиной русской армии провиантом, лошадьми, волами, телегами и т.д.

Ключевые слова: русско-турецкая война 1735 – 1739 гг., украинское население, армия, обеспечение.

This article tells us about peculiarities of the supplying of the Russian army by Ukraine with provision, bullocks, horses, carts and so on

Key words: Russian-Turkish war of 1735 – 1739, Ukrainian inhabitants, army, supplying.